

Majallah Tahqiq
Research Journal of
the Faculty of Oriental Learning
Vol: 35, Sr.No.97, 2014 pp 81 - 87

مجله تحقیق
مجله کلیه علوم شرقیہ
جلد ۳۵، اکتوبر - دسمبر ۲۰۱۴ء، شمارہ ۹۷

رائے زادہ دونی چند دی ان چھپی مشنوی ہیر و ماہی

☆☆ دکتور محمد صابر ☆☆

Abstract:

Duni Chand Raizadeh alias Bali was a Persian poet and historian who lived in 12th century A.H. No information is available about him from external sources. According to his own statement recorded in Kaigouhar Nameh, he was the son of Meghraj and his father died when he was only seven years old. His book on the Dynasty of Ghakkars, Kaigouhar Nameh, was compiled, edited and published by Dr Muhammad Baqir but his 18 Mathnawis were left unpublished. One of those 18, the famous story of Heer & Maahi has been edited over here which truly reflects his mastery over Persian language and poetry.

Key words: Sub-continent's Persian poetry, 12th century AH, Duni Chand Raizadeh, Heer & Maahi

برصغیر وچ فارسی زبان تے ادب دیاں جڑھاں بہوڈ ونگھیاں نیں۔ اسلامی بادشاہی ویلے تاں ایہہ دیسی زبانیں تے دی چھائی رہی تے ایس دے سرسرکار دا ہتھ رہیا جس کارن سے ورھیاں توں چھایا فارسی زبان و ادب برصغیر دے اشرافیہ دا وسیب نشان بن کے اگے ودھیا۔ سوادلی گل ایہہ ہے کہ مسلمان بادشاہیاں ویلے غیر مسلمان وی فارسی زبان و ادب دے ودھائی کم کیتا۔ (۱) فارسی اکا مغلاں دی ای نہیں سگوں سکھاں دی وی سرکاری زبان رہی۔ (۲)

☆ لیکچرار شعبہ فارسی، گورنمنٹ کالج برائے خواتین باغبانپورہ، لاہور
☆☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ فارسی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

برصغیر وچ مسلماناں دے زوال وچ مسلمان لکھاریاں توں اڈ غیر مسلمان وی فارسی نال سنگ جوڑی رکھیا۔ ایسے ویلے ای پنجاب پوٹھوہار دا اک سپوت دونی چند رائے زادہ عرف بالی ہویا ہے۔ جیہڑا انشا بر شاعر، لکھاری تے مورخ ہا بارھویں صدی ہجری دا ایہہ مورخ، شاعر رائے زادہ میگھراج دا پتر ہا۔ دونی چند نکلیاں ہوندیاں ای پیوں مہیڑ ہو گیا۔ (۳) اے لٹو ای ہا کہ ہتھیاروں ہون دے نال نال موسیقی دے علم وچ وی مہان ہو گیا۔ سیل سپاٹے تے حکمت نال وی موہ رکھدا ہا۔ ایسھوں تائیں کہ حکمت وی کردا ہاتے کئی روگیاں دا اوس دے ہتھوں روگ گھلیا۔ (۴) پر چھیتی ای ایہہ کم چھڈ کے سلطان دلاور خان گھکھڑ (دور حکومت ۱۱۳۹-۱۱۷۷ء) دے دربار منشی آن لکیا۔ آکھ دے نیں مدار المہام دے دیر کارن تے آپدی کسے بھل توں ایسھوں تھاتے ڈھلیج گیا۔ کئی ورھیاں بعدوں قیدوں نکلیاں تاں بغداد ڈر گیا جتھے بارھاں ورھے لنگھائے مڑ پوٹھوہار پرت آیا۔ (۵) ٹورے پھیرے دا شوقین داڈھوں ای ہا۔ اک واری مڑ پنجاب دی سیل تے نکل پیا۔ ملتان، گجرات تے سیالکوٹ چوں لنگداریاست جموں کشمیر دربار تائیں جا پڑیا۔ (۶) آکھ دے نیں اک دینہہ ریاست جموں دے حکمراناں دے راٹھوں پئے دیاں گلاں پیاں ہوندیاں ہاں کہ دونی چند دا ہوا بلیا تاں اوس وی آپدے بادشاہواں گھکھڑواں دے راٹھوں پئے دیاں گلاں سنایاں۔ جموں راجے دے درباریاں آپدے پک لئی گھکھڑواں دے راٹھوں پئے تے آکھے شعراں دی منگ کیتی تاں دونی چند کجھ دنوں وچ ای پنجابی (پوٹھوہاری لہجہ) وچ گھکھڑواں دی منظوم پیڑھی راجہ جموں نوں گھل دتی تے آپ فارسی زبان وچ ”کیگو ہرنامہ“ لکھن لگ پیا۔ ایہہ لکھت ۱۱۳۷ھ وچ پوری ہوئی۔ (۷)

دونی چند دی حیاتی بارے کجھ گلاں ای لکھدیاں نیں۔ جینہاں داڈھلا سوما اوہناں دی لکھت ”کیگو ہرنامہ“ ای ہے۔ دونی چند دے مرن بعدوں اوس دے پتر رائے زادہ برجناتھ تے بچھوں پوترے رائے زادہ رتن چند نے ایس لکھت وچ وادھے کیتے۔ اک ہور لکھاری عزت رائے نے وی ایس لکھت وچ وادھے کیتے۔ ایہہ لکھت ڈاکٹر باقر دے ہتھوں پنجابی ادبی اکادمی لاہور توں چھاپے چڑھی۔ (۸)

ڈاکٹر محمد باقر نے ”کیگو ہرنامہ“ دی سودھ کاری کر دیاں بٹھلے چار مخطوطیاں نوں منکھ رکھیا۔ (۹)

۱۔ مخطوطہ انڈیا آفس لائبریری، لندن، انگلستان

۲۔ مخطوطہ برٹش میوزیم لندن، انگلستان

۳۔ مخطوطہ ذاتی کتاب خانہ محمد گلزار خان

ہماگل، محمد صابر/ رائے زادہ دونی چندوی ان چھٹی مثنوی ہیر و ماہی

۴۔ مخطوطہ ذاتی کتاب خانہ غازی الدین حیدر

سوادلی گل ایہہ ہے کہ اُتلے چاراں مخطوطیاں توں اڈ پنجاب یونیورسٹی لاہور دی مین
لائبریری وچ ایسے لکھت دے پنج ہور مخطوطے وی موجود نیں۔ (۱۰)

ڈاکٹر ظہور الدین احمد موجب ایہہ پنجوں مخطوطے ڈاکٹر محمد باقر دی نظریں نہیں پئے۔ (۱۱)
وڈی گل ایہہ ہے کہ پنجاب یونیورسٹی دے پنج مخطوطیاں وچوں دو مخطوطے ایہہ شمارہ H-55
H-211 دو جیاں نالوں بھروس نیں۔ ایہناں دونہ مخطوطیاں وچ نثری تواریخ دے نال نال کئی موہ
لین آلیاں مثنویاں وی رائے زادہ دونی چندوی شعری سمجھ تے مہانتادی پک نیں۔ جدوں کہ مگر لے
تیناں مخطوطیاں وچ لکھیاں فارسی مثنویاں دے سرنائیں ایہہ نیں:

در تعریف قلم، در صفت کاغذ، در شکوہ شکایت فلک، حکایت یوسف و زلیخا، قصہ لیلی و مجنون،
قصہ شیرین و فرہاد، قصہ واثق و عذرا، قصہ رسالو و کوکلا، قصہ سکی پنوں، قصہ ہیر و ماہی، قصہ مرزا و
صاحبہ، قصہ بون جلال، قصہ سوئی و مہینوال، قصہ مادھوئل و کام کندلا، قصہ سورتھ و بیجا، قصہ رود و
جلالی، قصہ مصری و ماہی، قصہ باغ این جہان۔

خلاصہ مثنوی ہیر و ماہی:

رائے زادہ دونی چند نے پنجاب دی دھرتی دی نشا بھر داستان ہیر را بھانوں ”ہیر و ماہی“
دے سرنائیں پیٹھ مثنوی دی بنتر وچ لکھیا۔ اصل داستان تاں اتار چڑھا نال بھری بہولمی ہے پر دونی
چند نے کئی اہم گلاں تے اکا پکھی چھات ای ماری۔ داستان دے مڈھ وچ اوہ کاغذ اُتے قلم نوں چٹی
بھونیں تے لیٹ دا کالا ناگ لکھدا ہے۔ داستان تے مڈھلے انگاں توں اُپکھیا کردیاں پڑھا کونوں
ہیر و ماہی عشق دے مارور وگ وچ روگی وکھندا ہے۔ اوہناں آپداسب کجھ اُجاڑ کے، وچھوڑے دا
اناواں ای سانھیا نیں۔ اوہ پھاپی وچ پھسے شکار وانگوں نیں۔ ماہی ہیر دے جتن وچ باریں بنجوں کیر
دا ہے۔ بن پانی چھی وانگوں پیدا، بھنجدا وچھوڑے دی پیڑ نال بورا ہویا پھر دا ہے۔ بن عشق ای اوہدی
نور پیشانی ہے تے اوہ شراب وانگوں ہمیش داسا ہے۔ اوس دے سینے دی اگ وچ سورج وی بھنجدا
ہے۔ اوس دا کوئی بانہہ بلی نہیں۔ ساری دیہاڑی مہیں چرانداتے اوہناں نال دکھڑے پھول دا ہے۔
ویلا لنگھدا گیا۔ جدوں ہیر داویا ہویا تاں ماہی وی پر چھاپاں وانگوں ڈولی دے نال رہیا۔ جتھے وی
اوہ گلاب مکھڑا کھالی دیندا، ایہہ کنڈے وانگوں کولے ہوندا۔ پراہہ کرنی نت دی نہ رہی۔ اتھے دونی
چند نے داستان نوں مختصر کیتا تے ایہہ دسدیاں مثنوی مکا دتی کہ ہیر و ماہی دنیا تاگ گئے تے عشق

دے راہ تے چلن آلیاں نال انج ای ہوندا تاہیوں تاں ہن نہ ہیر دا کوئی سُر ہے نہ ماہی دی۔

قصہ نوشیدگان جام صبح گاہی از دست ساقی بارگاہ الہی ہیر و ماہی (۱۲)

کین مار سیہ بہ دست دارم	ہر شام و سحر چہ سحر کارم
صد نیش زند بہ حرف حرفی	گر سست گذارمش بہ طرفی
بر عرصہ سفید راہ دارد	ہر چند زبان سیاہ دارد
گر شیر دہی بود توفیقش	با ذوق کسی شود رفیقش
صد گونه نمود عُذر خواہی	بر واقعہ حالِ ہیر و ماہی
از سودا سود بر کنارہ	سودا زدہ ہیر دلِ آوارہ
منظور بہ عرض مدعا شد	رنجور بہ مرضِ لادوا شد
از ہجر بہ باد یاد دادہ	خانہ دل و جان بہ باد دادہ
در دام نمود خانہ بنیاد	ثون صیدِ زبون ز دستِ صیاد
با دیدہ پُر آب در سرایان	ماہی می جست در بیابان
نوشیدہ شرابِ صبحگاہی	ماہی بہ کبابِ ہمچو ماہی
پیوست بہ دام چون جنون شد	سرمست بہ جامِ ارغنون شد
او تشنہ دلی شراب وار است	از عشقش ماہی آبدار است
صد تاب نہان آفتاب است	از تابِ دلش کہ گرم تاب است
محظوظ بہ شاخ بی نوایی	بی برگ و نواز نوش و نایی
غم خوار ز خار او چو خویشان	در روز تمام گاو میشان
با خواہش خس چو گھر باشد	در کاه چرا بہ این چرا شد
ناسفتہ دری بہ پلکِ سفتی	چون خفت ہمہ بہ شبِ نہفتی
شد ہیر روان بہ سوی کھرہ	یک چند گذشت چون بہ این رہ
در سایہ پالکی بہ پایہ	او ہمرہ رفت ہمچو سایہ
او ہم بہ کنار خار بودی	ہر جایی کہ گل عذار بودی
رفتند ازین بہ دامن پاک	خاشاک گذاشتند بر خاک
در وقت حساب بی حساب آمد	تا روز حساب در حساب آمد

رہ عشق بہ ہر دلی کہ شد راست دلبر ز میانہ بہانہ برخاست
شد ہر کہ بہ صدق راہ راہی نی ہیر میان بود نہ ماہی

فنی خوبیاں تے صنائع بدائع:

- بیت ۱۔ شام و سحر: صنعت تضاد
- بیت ۱۔ سحر و سحر: جناس ناقص
- بیت ۱۔ ماریہ بہ دست داشتن: کنایہ
- بیت ۱۔ ماریہ: استعارہ برای قلم
- بیت ۲۔ حرف، حرفی: جناس
- بیت ۳۔ زبان سیاہ داشتن: کنایہ
- بیت ۳۔ سیاہ، سفید: صنعت تضاد
- بیت ۶۔ سودا، سود: جناس ناقص
- بیت ۸۔ خانہ دل و جان: تشبیہ بلیغ
- بیت ۸۔ خانہ دل و جان بہ باد دادن: کنایہ
- بیت ۸۔ باد، یاد: جناس
- بیت ۹۔ صید، صیاد، دام: مرآۃ النظر
- بیت ۱۱۔ ماہی، ماہی: جناس تام
- بیت ۱۲۔ سرمست، پیوست: موسیقی داخلی
- بیت ۱۲۔ جام، دام: داخلی توانی، جناس ناقص
- بیت ۱۳۔ ماہی، شراب و اراست: تشبیہ
- بیت ۱۵۔ نائی، نوالی: جناس ناقص
- بیت ۱۶۔ خوار، خار: جناس ناقص
- بیت ۱۶۔ غم خوار بودن گاویشان: تشخیص
- بیت ۱۸۔ دُر بہ پلک سفتن: کنایہ
- بیت ۲۰۔ اوچکوسایہ: تشبیہ
- بیت ۲۱۔ گل عذار: تشبیہ بلیغ

بیت ۲۲۔ خاشاک، خاک: جناس

بیت ۲۲۔ خاک، پاک: جناس

بیت ۲۳۔ روزِ حساب: کنایہ

بیت ۲۳۔ تکرار کلمہ حساب

بیت ۲۴۔ میانہ، بہانہ: داخلی موسیقی

بیت ۲۵۔ راہ، راہی، ماہی: جناس

حواشی و منابع:

۱۔ ایس بارے ڈاکٹر سید عبداللہ دی تصنیف ”فارسی ادب میں ہندوؤں کا حصہ“ اہمیت رکھدی ہے۔ ایہہ کتاب فارسی وچ ترجمہ ہو کے تہران، ایران توں چھپ چکی ہے۔
دیکھو: سید عبداللہ (۱۹۹۲ء) ادبیات فارسی درمیان ہندوان، مترجم دکتہ محمد اسلم خان، بار اول، بنیاد موقوفات دکتہ محمود افشار، تہران۔

۲۔ سکھاں نے اپنے دور حکومت وچ فارسی دی اہمیت نوں برقرار رکھیا۔ ایس دور دے سارے فرامین، سرکاری مراسلے تے گزارشات فارسی زبان وچ ہی لکھیاں جاندیاں رہیاں۔ حکومت پنجاب دے شعبہ آرکائیو وچ سکھ عہد حکومت دے روزنامے ”اخبار دربار“ دے عنوان پٹھ محفوظ نیں۔ ایہہ ان چھپی دستاویزات ۱۸۴۴ء توں لے کے ۱۸۵۳-۵۴ء تک دے حالات و واقعات اتے مستند تے معتبر معلومات دے بنیادی مآخذ نیں۔

۳۔ دوئی چند دے حالات زندگی بارے مزید تفصیلات لئی دیکھو:

Baqir Muhammad, (1965), Kaigauhar Nameh, Punjabi

Adabi Academy, Lahore.

۴۔ ایس بارے میں مزید جان لئی ملاحظہ فرماؤ:

احمد، ظہور الدین (۱۹۷۶ء، ۱۹۸۵ء، ۱۹۹۰ء) پاکستان میں فارسی ادب، جلد سوم، جلد چہارم، جلد پنجم، پنجاب یونیورسٹی، لاہور۔

۵۔ Baqir Muhammad , (1965) Kaigauhar Nameh (p 7)

۶۔ اسماعیل پور، (۲۰۰۱ء)، گیارہ نامہ، مشمولہ دانشنامہ ادب فارسی در شبہ قارہ، جلد چہارم، بہ

- ۷۔ اہتمام حسن انوشہ، بار اڈل، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فر.....ہنگ و ارشاد اسلامی، تہران، ایران، صص ۹۶-۲۰۹۵۔
- ۸۔ احمد، ظہور الدین (۱۹۷۶ء، ۱۹۸۵ء، ۱۹۹۰ء) پاکستان میں فارسی ادب، جلد سوم، جلد چہارم، جلد پنجم، پنجاب یونیورسٹی، لاہور۔
- ۸۔ پنجابی ادبی اکادمی نے ڈاکٹر محمد باقر دے انگریزی مقدمے نال ۱۹۶۵ء وچ لہورتوں چھاپیا۔
- ۹۔ Baqir Muhammad, (1965), Kaigauhar Nameh
- ۱۰۔ کیگو ہر نامہ دے ایہہ پنج مخطوطے مجموعہ آذروچ بہ شمارہ H-52، H-53، H-54، H-55 اور H-112 محفوظ نیں۔ دیکھو:
- نوشاہی، خضر عباس (۱۹۸۶م) فہرست نسخہ های خطی فارسی کتابخانہ دانشگاه پنجاب لاہور ”گنجینہ آذر“، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد۔
- ۱۱۔ احمد، ظہور الدین (۱۹۷۶ء، ۱۹۸۵ء، ۱۹۹۰ء) پاکستان میں فارسی ادب، جلد سوم، جلد چہارم، جلد پنجم، پنجاب یونیورسٹی، لاہور۔
- ۱۲۔ مخطوطہ H-112 نوں بنیادی متن تے مخطوطہ H-55 نوں نسخہ بدل قرار دتا گیا ہے۔

